

TÜRK, GÜRCÜ VE ERMENİ TARİHÇİLERE GÖRE ARDAHAN'DA HÂKİMİYET MÜCADELESİ*

THE FIGHT OF DOMINATION IN ARDAHAN ACCORDING TO TURKISH,
GEORGIAN AND ARMENIAN HISTORIANS

Erkan CEVİZLİLER - Mustafa ÖZYÜREK*****

ÖZ: Türkiye'nin kuzeydoğusunda bir serhad vilayeti olan Ardahan, Kafkasların Karadeniz'e açılan kapısı durumundadır. Bu jeopolitik öneminden dolayı tarih boyunca farklı medeniyetlerin hâkimiyeti altında bulunan Ardahan'da yaklaşık 4 bin yıllık Türk varlığı söz konusudur. Bu tarihi hakikat Ermeni ve Gürcü tarihçiler açısından tarihi gerçeklere aykırı olarak ele alınmaktadır. Ardahan'ın yüzyıllarca Türk hâkimiyetinde bulunması onlar tarafından göz ardı edilmekte ve buranın aidiyetinin kendilerinde olması gerektiği iddia edilmektedir. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra şehre yoğun miktarda Ermeni nüfus yerleştirilerek bölge Ermenileştirilmeye çalışılmış, bu da Türk-İslam halk üzerinde olumsuz neticeler doğurmuştur. Rusların 1917 ihtilalinden sonra Ardahan'dan çekilmeye başlaması, burada yaşayan Ermeni ve Gürcülerin kendi silahlı kuvvetlerini oluşturmasına neden olmuş ve tarihi emellerini hayata geçirmek için yeni fırsatlar sunmuştu. Gürcü ve Ermenilerin paylaşmadığı bir yer olan Ardahan, nüfuz çatışma alanı olmuş ve bundan en fazla zararı Türk-İslam ahali görmüştür. Millî Mücadele Dönemi'nde, Türk kuvvetleri ileri harekâta başlayarak 23 Şubat 1921'de Ardahan'a girmişlerdir. 1921'in Mart ve Ekim aylarında imzalanan Moskova ve Kars antlaşmalarına göre, Ardahan bugün Türkiye'nin bir parçasıdır. Söz konusu çalışmada, konu ile ilgili Gürcistan ve Ermenistan'da yapılan çalışmalar da incelenerek, Ardahan'ın Türk, Ermeni ve Gürcü mücadelelerindeki önemi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Ardahan, nüfuz, mücadele, hâkimiyet.

ABSTRACT: Ardahan province, which is a serhad in northeastern Turkey, the Caucasus is a door opening to the Black Sea. Due to this geopolitical position, Ardahan, which has been under the rule of different civilizations throughout history, has a Turkish existence of approximately 4,000 years. This historical truth is considered to be contrary to historical facts for Armenian and Georgian historians. The fact that Ardahan had been under Turkish rule for centuries is ignored by historians and it is claimed that they should belong to them. Particularly after the Ottoman-Russian War of 1877-1878, a large Armenian population was placed in the city and the region was tried to be Armenianized, which had negative consequences for the Turkish-Islamic people. The fact that the Russians started to withdraw from Ardahan after the 1917 revolution caused

* Bu çalışma, Türk Tarih Kurumu ve Ardahan Üniversitesi tarafından 20-22 Şubat 2019 tarihleri arasında düzenlenen "100. Yılında Ardahan Kongreleri Uluslararası Sempozyumu"nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş hâlidir.

** Doç. Dr. - Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü / Erzurum - erkanc@atauni.edu.tr

*** Dr. Öğretim Üyesi - Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü / Iğdır - mozkurek25@gmail.com

Armenians and Georgians to form their own armed forces and offered new opportunities to realize their historical ambitions. Ardahan, a place that Georgians and Armenians could not share, became the area of influence conflict and the Turkish-Islamic population suffered the most from this. During the National Struggle Period, Turkish forces entered Ardahan on 23 February 1921, starting further operations. 1921 According to the Moscow and Kars treaties signed in March and October, Ardahan today still is a part of Turkey. In this study, the studies carried out in Georgia and Armenia on the subject were examined and the importance of Ardahan in the Turkish, Armenian and Georgian struggles was tried to be revealed.

Keywords: *Caucasus, Ardahan, penetration, struggle, dominance.*

Giriş

Ardahan ili ve çevresinin bilinen en eski yazılı siyasi tarihi Urartular dönemine götürülebilmektedir. Urartu Kralı II. Sarduri (M.Ö. 753-735) Çıldır Gölü'nün güneybatısında eski ismi Peresen olan Taşköprü Köyü Kayalığı'na kazdırdığı ve bu bölgelerin kendi hâkimiyetleri altına alınışını anlatan yazıtında, Ardahan ve çevresini "Ukhiemani Beyliği"nden¹ (Kırzioğlu, 1953: 54-55) aldığını belirtmiş, bir başka yazıtında ise Çoruh Vadisi boyunca "Kulki" adında güçlü bir kavmi yendiğinden bahsetmiştir. Onun sözünü ettiği bu iki kavim de Aryani kökenlidir. II. Sarduri'nin oğlu Kral I. Rusa zamanında Kafkasları da içine alan bölgede M.Ö. 2000 yılından beri yaşayan ve Kıpçakların da ataları olan Kimmerlerin ülkesi, Sakaların akınına uğramıştı. Sakalar, M.Ö. 720'li yıllarda Azak Denizi çevresinde yaşayan Kimmerleri yurtlarından sürerek Kafkas Dağları'nın güneyine atmış, ardından onların bakiyelerini de takip ederek M.Ö. 680 yıllarında Kafkaslardan aşarak Kür ve Aras boyları ile Urmiye Gölü'nün güneyine kadar yayılmışlardı (Kırzioğlu, 1992: 31). Bunun üzerine Kimmerler, Sakaların önünden çekilerek Kura, Çoruh, Aras ve Yukarı Fırat Irmakları boyunca yerleşmişler, böylece Ardahan'ı da içine alan bu bölgede Türklük hayatı başlamıştır. 5. Yüzyılda Yunancadan Gürcüceye çevrilen "Kartlis-Çxovreba"² (Şengeliya, 2007: 227-228) adlı eserde, Kimmerlerin Ardahan'ı da içine alan Kafkasların güneyine hâkim oluşları detaylı olarak anlatılmıştır. Makedonyalı İskender'in kendi ordusuna kaşı koyan ve "Yaman Savaşçılar" olarak tanımladığı Kimmerlerin Ardahan yöresindeki "Kamara Dağı" civarında verdikleri mücadele de

¹ *Ukhiemani*: Burası Çıldır Gölü'nün kuzeyinde yer alıp, günümüzde "Çıldır Düzü" olarak adlandırılmaktadır. Urartu Kralı II. Sarduri, Arpaçayı boyundaki Eriakhini, Kars ovasındaki Abilianikhi ve Revan'daki Etuini krallıkları üzerine sık sık sefere çıkarak Gökçeğöl civarında bulunan küçük beylikleri itaat altına almış, ardından Çıldır Gölü bölgesini de topraklarına katmıştır. Ukhiemani, bugünkü Kars ili sınırları içerisinde kurulmuştu. Bu Asyanik kavim, Urartulara güçlkle bağlandığı için bağımsızlık amacıyla sıklıkla ayaklanan güçlü ve zengin bir beylikti.

² *Kartlis Cxovreba*: "Gürcistan Tarihi" anlamına gelen ve iki kitaptan oluşan bu kaynağın ilk cildi, 1850'li yıllarda M. Bosset tarafından yayımlanmıştır. Bu eser; Teymurazov, Rumyantsev ve Brosset yazmaları olmak üzere üç el yazmasından oluşmaktadır. Gürcistan ve ona komşu olan ülkelerin tarihi bakımından oldukça önemli bir kaynaktır. Bugüne kadar çok sayıda araştırma sonucunda bu kaynağın 15-17. Yüzyıllara ait olan 4 nüshası bulunmuştur. Bunun yanı sıra 18. Yüzyıla ait olan 10'a yakın el yazması daha ortaya çıkmıştır. Bu yazmaların birkaç nüshası Gürcüce ayrı ayrı kitaplar halinde yayımlanmış olup bazılarının Rusça çevirisi de bulunmaktadır.

yüceltilerek aktarılmıştır. Sakalar daha sonra, 580 yılında Kura, Aras ve Çoruh bölgelerine hâkim olmuş ve Herodot Tarihi'nde bu hakimiyetten Türklerin hâkimiyeti diye bahsedilmiştir. Ayrıca bu bölgenin bir parçası olan Ardahan Sancağı'nın "Bun Türkler" (Otokton-Yerli Türkler) tarafından idare edildiğini de yazmaktadır. Buna göre; Bartatua'nın oğlu "Afrasyab" ünvanlı Alp Er Tunga, Karpatlardan Çin'e kadar hâkim olmuştu (Ardahan Valiliği, 2002: 17; Konukçu, 1999: 53).

Ermeni ve Gürcü kroniklerinin ilgi çekici insanlar olarak tarif ettikleri Oğuz Türkleri, Büyük Selçuklu Devleti zamanında, Güney Batı Kafkasya'ya girmişlerdi. Kars ve Erzurum civarında ilk gözükten Selçuklu Kumandanları Kutalmış ve İbrahim Yınal Beyler olup, Karaz ve Kaput-Râd'da (Pasinler yakınında) yapılan iki ayrı savaşta Bizans kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Ardından Sultan Tuğrul Bey ordusuyla birlikte bizzat bölgeye gelerek Kars'ta bulunan Ermeni Kralı Gagik'e boyun eğdirmiş ve bu Türk akınından Ardahan da etkilenmişti (Konukçu, 1999: 54-55). Daha sonra tahta geçen Sultan Alparslan, Ming-Kışlak, Kirman ve Fars ülkeleri üzerine seferler gerçekleştirerek buralarda bulunan ve sık sık isyan eden valileri itaat altına aldıktan sonra, birtakım iç meselelerini de halletmiş ve ikinci Rûm seferine çıkmıştır. Çünkü Apkaz-Kartli Kralı IV. Bagrat, Bizans'ın da teşvikleri sonucu Büyük Selçuklu hâkimiyetinden çıkmış, hatta 1067-1068 yıllarında Bende Bölgesi'ne akınlarda bulunmuştu. Bunun intikamını almak isteyen Alparslan, içlerinde Ardahan'ın da yer aldığı Apkaz-Kartli vilayetlerini 1069 yılı ilkbaharında fethetmiştir (Kırzioğlu, 1953: 349-350).

Ermeniler, Ardahan ve çevresinin tarihi bakımdan kendilerine ait olduğunu ve Türklerin Selçuklular döneminde Anadolu'ya gelmeleriyle burayı ele geçirdiklerini iddia etmektedirler. Ancak, Ermenilerin iddia ettiği gibi Selçuklular Doğu Anadolu'da Ermenilere ait herhangi bir siyasi teşekkülü ortadan kaldırmamıştır. Çünkü bölge Bizans'ın hâkimiyeti altında idi. Yani Ermeniler, siyasi bir otoriteye sahip olmamakla beraber yalnızca bölgede yoğun olarak yaşayan bir halk durumundaydılar (Tellioglu, 2014: 109).

1075 yılında Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurulması ve kısa sürede güçlenmesiyle Kura ve Ardahan bölgeleri de Türkmen göçleriyle dolmaya başlamıştır. Bundan birkaç yıl sonra, Apkaz-Kartli Kralı II. Giorgi, Ardahan'ı geri almış, ancak 1080 yılında Sultan Melikşah döneminde tekrar Türk hâkimiyetine girmiştir. Hatta Apkaz-Kartli kaynağı "Kartlis-Çkhovreba", Ardahan'ın tamamının Türkler tarafından fethedildiğini anlatmıştır. 1124 yılına gelindiğinde, Saltuklular döneminde Ardahan'a Kıpçaklar yerleştirilmiş ve Türkleşme hareketleri hız kazanmıştır. Bunların başında bulunan beylerinin adı "Beka" olup, Posof'ta bulunan Caksu Kalesi'nden bölgeye hükmetmekte idi. Yaklaşık bir asır sonra Harezmsahlara döneminde, Celaleddin Mengüberti Müslüman ülkelere zarar veren Apkaz-Gürcistan ordularını 1225 yılında Revan'ın güneyi civarında mağlup ederek Ardahan'ı kendi hâkimiyeti altına almıştır. Kısa süre sonra 1239 yılında ise Baycu

Noyan tarafından ele geçirilmiş ve İlhanlılardan itibaren “Atabeg Ülkesi”olarak adlandırılmıştır. 1334’te Karakoyunlulara tâbi olan Ardahan’daki Kıpçak Atabegler,³ (Kırzioğlu, 2008: 12-17) 1386’da Timur’a tâbi olmuştur. Ancak 1405’te Timur’un ölümünden sonra yeniden Karakoyunlulara bağlanmıştır. 1463 yılında Apkazlara karşı Uzun Hasan’dan yardım alınmış ve bu defa da Akkoyunlulara bağlanmıştır (Ardahan Valiliği, 2002: 18-19). Böylelikle Ardahan vilayetinin, Osmanlı Devleti egemenliği altına girmeden önce sık sık el değiştirerek Selçuklu, Harezmsah, Moğol, Timurlu, Karakoyunlu ve Akkoyunlu gibi birçok Türk devletinin hâkimiyeti altında bulunduğu görülmektedir.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde, II. Vezir Ahmed Paşa idaresinde doğuya doğru ilerleyen Osmanlı kuvvetleri 1559 yılında Ardahan ve Göle’yi hâkimiyet altına almıştır. Bu dönemde, 1514’teki Çaldıran Savaşı’ndan beri Osmanlı Devleti ile Safeviler arasında meydana gelen çarpışmalara artık bir son verilmesi için 29 Mayıs 1555’te bir mektup yazan padişah, söz konusu mektubunda Ardahan Kalesi’nin de yapılarak top ve hisar-eri ile şekillendirilmesini emretmiştir. Aynı yıl başlayan imar faaliyetleri 1556 yılı ağustos ayında tamamlanmış ve Ardahan Kalesi’nin batı tarafındaki büyük kapısı üzerine üç satırlık Arapça yazılı bir kitabe konulmuştur (Kırzioğlu, 1953: 523-524).

Görüldüğü üzere tarihi hemen hemen insanlık tarihi kadar geçmişe uzanan Ardahan’daki Türk varlığı, Kimmerler ve Sakalara dayanmaktadır. Büyük Selçukluların tarih sahnesine çıkmasıyla da bölgeye yönelik yoğun bir Türk göçü gerçekleşmiş, pek çok Türk devlet ve beyliğinin hâkimiyeti altına giren şehir, XVI. Yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı idaresine geçmiştir. Ardahan’ın Osmanlı hâkimiyetindeki bu dönemi 1830 yılına kadar devam edecektir.

1. İlk Rus İşgalinden Birinci Dünya Savaşı’na Kadar Ardahan

Ardahan, Osmanlı Devleti idaresi altında geçirdiği dönemlerde önce Kars Eyaleti’ne, sonra ise Çıldır’a bağlanmıştır. Osmanlı devlet adamlarından Halil Paşa’nın 1702’de Erzurum Beylerbeyliğine atanmasının ardından, Ardahan’ın da içerisinde bulunduğu bölgedeki tüm sancaklar Çıldır Eyaleti’ne dâhil edilerek Halil Paşa’nın kontrolüne bırakılmıştır. Gürcistan, 18 Aralık 1800 tarihinde Rusya’ya katılınca Ruslar, İran ve Osmanlılar ile komşu olmuştur. Rusya ile sınır olunması, Ardahan üzerindeki hâkimiyet mücadelelerinde adeta bir dönüm noktası olacaktır. Çünkü zikredilen

³ *Atabegler (1268-1578)*: Kuzeydoğu Anadolu’da 300 yıldan daha fazla bir süre ayakta kalan Hristiyan Ortodoks ve Kıpçak asıllı bir hükûmettir. Gürcü kaynaklarında, Yukarı Kür ve Çoruh nehirleri boylarındaki bu ülkeye sürekli Sa-Atabago yani “Atabeg Yurdu” denilmiştir. Osmanlı kaynaklarında ise Ağustos 1578’de Safevilerin mağlup edildiği Çıldır Savaşı’nın bir hatırası olarak ve son Ortodoks Hristiyan Atabegler Yurdu Ahıskasının da fethiyle, kurulan bu yeni eyalette Çıldır Vilayeti/Eyaleti denilmiştir. 1829 yılında Edirne Antlaşması ile savaş tazminatı olarak Rusya’ya verilmek suretiyle ilk defa Türk hâkimiyetinden çıkan kuzeydeki 7 sancağın Osmanlı’dan kopmasına kadar bu bölgeler Sa-Atabago yani Atabeg Yurdu iken, 250 yıl boyunca Ahıska’nın beylerbeylik merkezi olduğu Çıldır Eyaleti’ne bağlı kalmıştır.

tarihten sonra bölgede Rusya ve Osmanlılar arasında sıklıkla sınır çatışmaları vukuu bulmuştur ki, bu çarpışmalardan en çok etkilenen yerlerden biri de Ardahan'dır. Rus Generali Paskeviç'in Kaçar hanedanını mağlup ederek Revan'ın idaresine sahip olmasının ardından buralara Ermeni göçü başlamıştır. Günümüze dek sıklıkla zikredilen "Büyük Ermenistan" hayalinin kökleri, Revan'ın düşmesinden sonra Ruslarca başlatılan bu iskân politikasına dayanmaktadır. General Paskeviç, Revan'ı aldıktan sonra batıya doğru ilerleyerek 17 Ağustos 1828'de Ahıska'yı işgal etmiş, bir başka Rus General Muravyev ise bu tarihten beş gün sonra kuvvetleriyle Ardahan'a girmiştir. Rus askerlerinin şehre girmesi üzerine Ardahan'dan kaçan şehir halkı, Erzurum'a doğru çekilerek hayatlarını kurtarmaya çalışmışsa da 25 Haziran 1829'da Erzurum da Rus işgaline maruz kalmıştır. Bu savaşta Osmanlı Devleti, Rus kuvvetlerine mağlup olmuş ve acilen barış istemiştir. 14 Eylül 1829'da imzalanan Edirne Antlaşması⁴ ile Ardahan Osmanlı Devleti'nde kalırken Çıldır, Ahıska ve Ahılkelek savaş tazminatı olarak Ruslara bırakılmıştır. Böylece Ardahan Osmanlı Devleti'nin doğudaki en son toprağı, yani bir sınır şehri olmuştur (Ardahan Valiliğı, 2002; 21-24).

Rus kuvvetlerinin Osmanlı topraklarındaki bu ilerlemeleri sırasında bölgede meskûn Ermenilerin çoğı Rus ordusuna yardım ettiğinden, Edirne Antlaşması sonrası Paskeviç'in kuvvetleriyle birlikte giderek, (Ermeni Ansiklopedisi, 1976: 7) Revan ve Ahılkelek gibi Türk sınırında bulunan yerlere yerleştirilmişlerdir. Yine Eçmiadzin Katolikosluğu da Rus Çarlığının bu istila siyasetine alet olmuş, Anadolu ve İran Ermenilerini Rus bayrağı altında toplanmaya davet etmiştir. Bugünkü Ermenistan'ın temeli, Revan halkının Aras'ın güneyindeki yerlere, Çıldır/Ahıska eyaletinin de yeni sınırın bu tarafına geçtiğı 1828-1830 yıllarında atılmıştır (Kırzioğlu, 1953: 549-550).

Antlaşma sonrası dönemde Ardahan, bir sınır şehri olarak Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki varlığını devam ettirmiştir. Ancak, 1855 yılında Sinop'ta Osmanlı donanması Ruslar tarafından yakılınca Osmanlı-Rus savaşı yeniden patlak vermiş ve Ruslar 11 Haziran 1855'te Ardahan'ı bir kez daha işgal etmişlerdir. Osmanlı Devleti yine bütün cephelerde başarısız olunca barış istemek zorunda kalmış ve 30 Mart 1856'da yürürlüğe giren Paris Antlaşması ile Ruslar Kars ve Ardahan'ı boşaltmışlardır. (Ardahan Valiliğı, 2002: 24) Ardahan, bu antlaşmadan sonra da Osmanlı Devleti'nin doğudaki en son toprağı olarak kalmaya devam etmiştir. Fakat bu durum çok uzun süre devam etmeyecektir.

Zira 93 Harbi olarak adlandırılan 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı çıktığında Rus komutanı Devel, 27 Nisan 1877'de Çıldır'ın merkezi Zurzuna'yı ele geçirmiş ve oradan da Ardahan'a doğru ilerlemiştir. Bu sırada bazı birlikler Ardahan'ı savunurken, Kumandan Ferik Kasap Hüseyin Sabri

⁴ Edirne Antlaşması için bk. (Erim, 1953: 279-286).

Paşa⁵ (Bilgin, 2015:40; Mehmet Arif: 191-202) asker ve topları da yanına alarak 16/17 Mayıs 1877 gecesi şehri boşaltarak Artvin'e çekilmiştir. Şehrin Türkler tarafından boşaltıldığı Ermeniler tarafından Ruslara haber verilince, Ruslar 17 Mayıs 1877'de şehre girmiştir. Savaş sonrası 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması⁶ ile Kars, Ardahan, Batum ve Eleşkirt Rusya'ya bırakılmış, böylece Ardahan'da yaklaşık kırk yıl sürecek olan işgal dönemi başlamıştır (Ardahan Valiliği, 2002: 25; Konukçu, 1999: 201).

Elviye-i Selâse olarak adlandırılan ve "Kars, Ardahan ve Batum"u içine alan bu bölgeyi ele geçiren Ruslar buralarda yeni bir idari yapılanmaya giderek Oltu ve Ardahan'ı Kars'a; Artvin ve Ardanuç'u Batum'a, Ahıska ve Ahılkelek'i ise Tiflis'e bağlamışlardır. Buralara atanan vali ve kaymakamları Ruslardan, nahiye müdürlerini ise Ermeni ve Gürcülerden seçmekteydiler. Bölgeyi, özellikle de Kars'ı askeri bir üs haline getirmek için yeni bir toprak sistemine geçerek toprak mülkiyetini kaldırmışlardır. Buralardaki Türk kimliğini yok etmek için de yerli Türk-İslam halkı uzaklaştırarak yeni düzenlemeyle artık devlet malı sayılan bu topraklara Ermeni, Rum ve Rusya içlerinden getirdikleri Alman, Ukraynalı, Eston, Malakan ve Yezidileri yerleştirmişlerdir. Girişilen bu teşebbüsün başka bir amacı ise Türkiye ile Azerbaycan arasında bir tampon bölge oluşturarak muhtemel bir Türk birliğine engel olmaktı. Bugünkü Ermenistan devletinin varlığı, tamamen bu politikanın eseridir (Zeyrek, 2016: 13).

Ermeni Sovyet Ansiklopedisine göre; Ardahan'ın Rus işgalinde bulunduğu 1897'de yapılan nüfus sayımında, Ardahan'da madencilik ön planda olup bu alanında çalışan 815 kişi vardı. Bunların çoğu Ermeni olup, geri kalanlar ise Türkler, Ruslar, Yahudiler ve Rumlardı. X. Yüzyılın başlarına gelindiğinde ise Ardahan'da beş adet fabrika ve 130 atölye faaliyet göstermekteydi. Ardahan'da yaşayan Ermenilerin çoğu ticaret ve tarımla uğraşmaktaydı. Burada üretilerek dışarıya satılan mamuller ise buğday, meyve, koyun eti ve kereste idi. Burada Ermenilere ait iki adet kilise ve iki de kolej bulunmaktaydı. 1904 yılına kadar Ardahan'ı komşu ilçelere bağlayan yeni yollar yapılmış olup, Ardahan-Ahılkelek ve Ardahan-Kars

⁵ "II. Abdülhamit, askerlikle alakası olmayan ve paşalık rütbesinin kendisine saraya et teminindeki hizmetlerinden dolayı verildiğini ifade eden Ferik Kasap Hüseyin Paşa'yı, İstanbul'dan uzaklaştırmak için Ardahan gibi stratejik bir noktaya kumandan tayin etmişti. Bunun doğal sonucu, Hüseyin Paşa askerlerini ve toplarını alarak savaşmadan Ardahan'dan kaçmıştı. Hüseyin Sabri Paşa savaş sonucunda Divân-ı Harp'te yargılanmış, mahkûm edilerek rütbeleri sökülüştür"; Mehmet Arif Bey'in verdiği bilgilere göre Ferik Kasap Hüseyin Paşa, askerlik mesleğine layık biri olmayıp, Ardahan'a kumandan olarak atandığı sırada da bunu kendisi bizzat ifade etmiştir. Henüz İstanbul'da iken, onu Ardahan'a tayin edenlere -"Amanın canım ben beceremem, askeri kumanda etmek benim elimden gelmez, zirâ vücutça mâzurum" demişse de hiç kimseyi ikna edememiştir; Ayrıca bkz. Ferik Kasap Hüseyin Paşa'nın yargılanması hakkında bkz. Ardahan Kalesi'nin düşmana tesliminden dolayı haklarında ikâme-i davâ olunup, Anadolu Divân-i Harbi tarafından istintâk ve muhâkemeleri icrâ kılınan ümerâ ve zâbitânın derece-i töhmet ve mahkûmiyetlerini mübeyyen tertûb olan mazbatanın suretidir. (Ceride-i Askeriye Matbaası, İstanbul, 1295).

⁶ Berlin Antlaşması için bk. (Berlin Konferansı Protokollerinin Tercümesidir, Matbaa-yı Âmire, İstanbul, 1298).

yolları bunlar arasındaydı. Yine bu ansiklopedide aynı yıl Ardahan'da 400 hane olduğu ve nüfus çoğunun Ermenilere ait olduğu belirtilmektedir (Ermeni Ansiklopedisi, 1976: 7). Hane sayısı ve nüfus ile alakalı Ermeni Sovyet Ansiklopedisi'nin verdiği bu rakamlar akla uygun gelmemektedir. Bu sayı esas alınacak olsa bile nüfus 2000-3000 dolaylarında olur. Bu nedenle, o yıllarda Ardahan'da bulunan hane sayısı için 400 rakamı son derece azdır. Zaten Ermeni tarihçileri de 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra Ardahan'da bulunan Ermeni nüfusun Paskeviç'in ordusu ile şehri terk ettiklerini ifade etmektedirler.

2. I. Dünya Savaşı Yıllarında Ardahan

Ardahan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra 37 yıl Rus hâkimiyetinde kaldıktan sonra çok kısa bir süre Türk kuvvetlerinin eline geçmiştir. Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na dâhil olduğunda hedeflerinden biri de Kafkasya'da Türklerin yaşadığı yerleri ele geçirmektir. Savaşın henüz başlarında Kafkas harekâtını başlattığında Ardahan'da Rusların bir Kazak Alayı bulunuyordu. Şark Ordusu emrine atanan Halid Bey (Karsıalan) kumandasındaki Türk kuvvetleri, zorlu kış şartları altında ve kendisinden kat kat üstün düşmana karşı çok fazla sayıda zayıyat vermelerine rağmen 29 Aralık 1914 akşamı Ardahan'a girmeyi başarmıştı. (Çakmak, 2005: 58) Şehir alınırken Türk nizami kuvvetlerinin kaybı; 146 şehit ve 404 yaralı idi (Bilgin, 2015: 266). Türk askerleri şehre girdiklerinde çok acıklı manzaralarla karşılaşmışlardır. Ardahan'daki ev, ahır, samanlık, cephanelik ve erzak depolarının Ruslar tarafından yakıldığını görmüşlerdi. Hatta Ruslar geri çekilirken Müslüman halka karşı tecavüz ve işkencelerde bulunmuşlardı. Ardahan'ın ele geçirilmesi kadar elde tutulması da son derece güçtü. Çünkü Sarıkamış faciası nedeniyle Türk kuvvetleri takviye alamıyorlardı. Ruslar, Türk kuvvetlerinin içerisinde bulunduğu zor şartları ve şehrin stratejik önemini gayet iyi biliyorlardı. Komuta kademesinde gerekli değişiklikleri yapan Rus ordusu, Tiflis'ten getirttikleri Sibiry Kazak Tugayı ile desteklenmiş daha üstün birliklerle, şehrin kuzeybatısından yaptıkları süvari hücumlarıyla 4 Ocak 1915'te Ardahan'ı yeniden ele geçirmişlerdir (Çakmak, 2005: 63; Özkan, 2015: 75-77). Yani Türkler tarafından alınan şehir, sadece bir hafta sonra Ruslar tarafından yeniden ele geçirilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rus cephesinin gerisinde, Ermeni ve Gürcü kuvvetlerin teşkiline başlanmış ve bunlar, Rus ordusundan ayrılarak kendi silahlı güçlerini oluşturmaya başlamışlardı (Kurat, 1990: 331). Ardahan'da Rus hâkimiyeti devam ederken, bölgede bulunan Ermenilerin kurduğu çete şeklindeki örgütlenmeler de yabancıların dikkatini bölgeye çekmeye çalışmaktaydı. Hatta Ardahan ve Çıldır'daki Ermeniler çeşitli savaş malzemeleri tedarik etmeye çalışmakta ve Osmanlı Hükümeti de bu faaliyetleri büyük bir dikkatle, gerekli tedbirleri almaya çalışarak takip etmekteydi. (Arşiv-1) Ruslar tarafından işgal edildiği dönemde Ardahan'a bilinçli yerleştirilen Ermeniler savaş yıllarında Türklere karşı etnik temizliğe

başlamışlardı. Bolşevik ihtilali nedeniyle Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmek zorunda kalan Ruslar, 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litowsk Antlaşması ile Elviye-i Selâse'den yani Kars, Ardahan ve Batum'u içine alan Üç Sancak'tan çekilmek zorunda kalmışsa da şehre Ermeni ve Gürcü birliklerini yerleştirmişlerdi. Bu süre zarfında Türklere karşı etnik temizliğe koyulan Ermeniler, Anadolu'daki ilk büyük katliamlarını Ardahan'da yapmışlar, yaklaşık 150 köyü yağma ve talan ederek binlerce savunmasız Türk'ü hunharca öldürmüşlerdi (Ardahan Valiliği, 2002: 27).

Ermenilerin bölgedeki Türk halka karşı giriştiği mezalimi durdurmak isteyen Osmanlı Ordusu, 12 Şubat 1918'de Kafkas Cephesi'nde ileri harekât başlatmıştır. Bu sırada Osmanlı Hükümeti, Kafkasya'daki problemleri çözebilmek için Maverâ-yı Kafkas Hükümeti ile barış görüşmelerinde bulunmak üzere 11-14 Nisan 1918'de Trabzon Konferansı'na katılmıştı. Ancak Ahıska'nın hâkimiyeti konusunda anlaşma sağlanamadığından Maverâ-yı Kafkas Hükümeti 13/14 Nisan 1918'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Osmanlı Devleti'nin III. Ordu Kumandanlığı altında bir Grup Kumandanlığı kurarak bütün Kafkas arazisinde ilerlemesi ve 3 Nisan 1918'de Ardahan'ı geri alması üzerine Maverâ-yı Kafkas Hükümeti, Osmanlı Devleti'nden barış istemiştir. Osmanlı Devleti bu barış talebini, Maverâ-yı Kafkas Hükümeti'nin bağımsızlığını ilan etmesi şartı ile kabul edeceğini duyurmuş ve adı geçen hükümet 22 Nisan 1918'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Böylelikle Maverâ-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti kurulmuştur. Trabzon Konferansı'nda çözülemeyen sorunlar 11 Mayıs-4 Haziran 1918 tarihleri arasında Batum'da toplanan yeni bir konferansta halledilmeye çalışılacaktır. (Sarı, 2015: 156-159)

Elviye-i Selâse, Brest-Litowsk Antlaşması ile Ruslardan geri alınmıştı fakat buranın doğusundaki topraklar Rusya'da kalmıştı. İşte 11 Mayıs 1918 tarihinde toplanan Batum Konferansı'nda Osmanlı delegeleri 1829 Edirne Antlaşması'na göre Rusya'da kalan bu toprakları ve Gümrü-Culfa demiryolu hakkının da kendilerine bırakılmasını istemişlerdi. Bu talebin yerine getirilmesi Ermenistan'ın büyük ölçüde toprak kaybetmesine yol açması demektir. Türk delegeler, özellikle bu demiryolu hattının kendilerine teslimini istemekle; Bakü petrolerini korumayı, İran'ın kuzeyinde bulunan İngilizlerin Azerbaycan'da toplanmasını engellemeyi ve Türkistan'a yapılacak askerî harekâtlarda Bakü'nün stratejik konumundan yararlanmayı amaçlıyorlardı. Bu talepler karşısında Ermeni ve özellikle de Gürcüler, kendilerine yardım edebilecek yegâne devletin Almanya olduğuna inanmaktaydılar. Konferans nedeniyle Batum'da bulunan Gürcü temsilciler, 22 Mayıs 1918'de Almanlarla yaptıkları görüşmeler sonucunda ve birtakım imtiyazlara rağmen Gürcistan'ın bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü sağlamışlardı. Gürcistan Milli Kongresi Başkanı Neo Jordanya, Tiflis'te yaptığı bir konuşmada *"asırlar boyunca özgür ve bağımsız bir devlet olarak yaşayan Gürcistan'ın XVIII. yüzyıl sonlarında güçlü düşmanlar tarafından kuşatılarak Rusya ile birleşmek zorunda kaldığını"* ifade etmiştir. Almanlarla

yapılan anlaşmalar sonucunda Gürcistan 26 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan etmiştir (Sürmeli, 2001: 132-135).

Gürcistan’ın ardından Ermenistan da Transkafkasya Federasyonu’ndan ayrılarak 28 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan etmiş, ancak bu iki devlet yaklaşık on ay boyunca birbirlerini tanımaktan kaçınmışlardır. Çünkü ikisi de belirli ülke sınırlarına sahip değillerdi. Gürcü tarihçiler, Ermenilerin tarihi Gürcü toprakları üzerinde kurulduğunu iddia etmektedirler (Mamatsashvili, 2012: 158). Gürcü ve Ermenilerin hâkimiyet hususunda anlaşmazlık yaşadığı yerlerden biri de Ardahan idi.

Artık bağımsız bir devlet olan Gürcistan ile Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1918’de imzalanan dostluk ve barış antlaşması ile Ahıska ve Ahılkelek Türklere geri verilmiştir. Ermenistan ile Osmanlı Devleti arasında da bir barış antlaşması yapılmıştır. Buna göre; bütün Sürmeli kazası, Gümrü ve Eçmiadzin’in dörtte üçü, Erivan’ın yarısı, Şerur ve Dereleş kazalarının ise beşte biri Türklerin eline geçmiştir (Sürmeli, 2001: 149-153).

Elviye-i Selâse Osmanlı Devleti’ne bırakılmıştı, ancak Brest-Litowsk Antlaşması’na göre bölgede plebisit yapılacağından, Necati Bey derhal Ardahan’a giderek çalışmalara başlamıştı. O dönemde Ardahan’a bağlı bulunan 85 köyden 74’ü Müslüman, geri kalan 11 köy ise gayrimüslimdi. Temmuz ve Ağustos 1918’de yapılan plebisitte Ardahan’da yaşayan on binlerce vatandaş Osmanlı Devleti’ne bağlanmaktan yana oy kullanırken, sadece 52 kişi aksi yönde oy kullanmıştı. Bu plebisit sonucunda Elviye-i Selâse’nin Osmanlı Devleti’ne katılmasına en çok itiraz eden taraf ise Gürcistan olmuştu. Brest-Litowsk Antlaşması’na göre Türk ordusu Kafkasya’da çizilen sınırın doğu kısmını tahliye edince, Ermeni ve Gürcüler arasında en başından beri mevcut olan arazi anlaşmazlığı daha belirgin bir hale gelmiştir. (Sürmeli, 2001: 224-249, 379).

3. I. Dünya Savaşı’ndan Sonra Ardahan

Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna doğru Ahmet İzzet Paşa hükümeti tarafından mütareke henüz imzalanmadan, 21 Ekim 1918’de IX. Ordu Kumandanlığına gönderilen emirle, Brest-Litowsk’ta kazanılanların dışındaki yerlerin 24 Ekim 1918’den itibaren altı hafta içinde boşaltılması istenmişti. Bu da daha mütareke görüşmelerine başlanılmadan Kafkaslardan çekilmek anlamına gelmekteydi. Mütareke görüşmeleri sürerken 24. maddedeki Vilâyât-ı Sitte’den ilk olarak “Ermeni Vilâyât-ı Sittesi” olarak bahsedilmiş, ancak Osmanlı delegelerinin itirazı üzerine Ermeni Vilâyâtı tabiri maddeden çıkarılmıştı (Dayı, 1997: 71-72).

30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasından sonra, İtilaf Devletleri temsilcileri 11 Kasım 1918 tarihinde Osmanlı hükümetine mütarekenin 11. maddesine istinaden verdikleri nota ile, bütün Türk birliklerinin personel ve cephaneleri ile birlikte Elviye-i Selâse’yi terk etmesini istemişlerdi. Bakü 16/17 Kasım, Tebriz ise 18 Kasım 1918’de Türk kıtaları tarafından boşaltılmış ve 4 Aralık’ta Türk kuvvetleri Arpaçay üzerindeki 1877 sınır hattına geri çekilmiş ve geri çekilen ordunun büyük

bölümü Batum'da toplanmıştı. Ancak bu istek, Brest-Litovsk Antlaşması'na göre kısa süre önce bölgede yapılan plebisite aykırı olduğu için son derece haksızdı. Çünkü Mondros Mütarekesi'nin 11. maddesinde, İtilaf Devletleri bölgede inceleme yaparak buraların terk edilip edilmeyeceğine karar verir denmekteydi. Buna göre; bölgeden bir inceleme yapılsaydı Osmanlı Devletinin aleyhine karar verebilmeleri son derece güç olurdu. Neticede Harbiye Nezareti 25 Kasım 1918'de IX. Ordu Kumandanlığına gönderdiği emirle, Elviye-i Selâse'nin tahliyesini bildirmiştir. Yakup Şevki Paşa ise 26 Kasım'da verdiği cevapta, söz konusu tahliyenin bölgeyi anarşi içinde bırakacağını, yüz binlerce insanın mahf olacağını belirtmiş ve Ermeni ile Gürcülerin bölgede hakları olmadığını vurgulamıştı. Ayrıca Elviye-i Selâse'deki Müslümanların Ermeni ve Gürcü hâkimiyetine girmemek için müdafaa etmeye karar verdiklerini de bildirmiştir (Dayı, 1997: 73-74).

Türk kuvvetlerinin bölgeden tahliyesi Kafkaslardaki Ermeni-Gürcü çatışmalarını ateşleyecektir. Tiflis'in güneyinde ve Karakilis'in kuzeyinde Sanayet (Sanain) İstasyonu iki ülke arasındaki menfaat odaklarından biriydi. Gürcülerin elinde olan bu yer, Ermenilerin saldırısına maruz kalmaktaydı. Ancak Ermeni-Gürcü mücadelesinin en şiddetlisi Ahıska ve Ahılkelek'te yaşanmıştı. Çünkü Türk kuvvetleri henüz mütareke imzalamadan önce buraları boşalttığından 5 Aralık 1918'de Gürcüler Ahılkelek'i işgal etmişlerdi. İki ülke arasında yaşanan son derece kanlı çarpışmalar, İngilizlerin araya girmesiyle yatıştırılmıştı. (Sürmeli, 20021: 379-384) Öte yandan Ermenistan silahlı kuvvetleri 9 Aralık 1918'de Borçalı bölgesini ve hükümet merkezini, birkaç gün içerisinde de bazı stratejik noktaları işgal etmişlerdir. Ancak bu durum uzun sürmemiş, Gürcü ordusu ve halk muhafızları işgal altındaki topraklarını geri almayı başarmışlardır. İngiliz Hükümeti, Kars'ın Ermenilere verilmesini sağlamak için Güney Kafkasya'ya gönderdiği (Rawlinson, 2016: 192) güçlerle derhal duruma müdahale etmiş, yaşanan bu çatışmaları durdurarak nihai bir barış yapılanaya kadar tartışmalı yerleri tarafsız bölge ilan etmiştir (Mamatsashvili, 2012: 159).

Neticede Türk kuvvetleri Elviye-i Selâse'den geri çekilmiş ve bu otorite boşluğundan yararlanmak isteyen Ruslar ise karşılarında İngilizleri bulmuştur. Yani Kafkaslarda Rus-İngiliz nüfuz çatışması söz konusu olmuştu. IX. Ordu, 10 Aralık 1918'den itibaren Batum'u boşaltmaya başlamış ve 17/18 Aralık'ta Batum'a gelen iki İngiliz gemisi 19 Aralık'ta limanı kontrol altına almıştı. İngiliz işgal kumandanı halka yayınladığı bildiride; Batum, Kars ve Ardahan'ın barış konferansının kararına kadar kendileri tarafından işgal edileceğini ilan etmiştir. İngilizler 29 Aralık'ta Batum'un mülki idaresini de teslim almışlar, hatta Batum'dan ayrılan Türk birliklerinin cephane, silah ve toplarını beraberlerinde götürmelerine bile izin vermemişlerdi. Bu silahları kendilerinin kurdurdukları Ermeni ve Gürcü çetelerine dağıtmışlardır. 26 Aralık 1918'de Ardahan da işgal edildiğinden, buradaki Türk kuvvetleri Oltu'ya çekilmiştir. Neticede 25 Ocak 1919'da bütün Elviye-i Selâse'nin tahliyesi tamamlanmış, (Dayı, 1997: 75-78;

Sürmeli, 2001: 386-387) bölge yeniden Ermeni ve Gürcü kontrolüne girmiş ve Türk İslam ahaliye yönelik eziyetler başlamıştır (Avcı, 1994: 1-2).

Türk ordusunun mütareke şartları gereğince 1914 sınırı gerisine çekilmeye başladığı andan itibaren, bu Türk topraklarını hukuken sahipsiz bırakmamak için Piroğlu Fahreddin Bey'in başkanlığında ve merkezi Kars olmak üzere 5 Kasım 1918'de Kars Milli İslam Şurası kurulmuştu. Bu oluşum, Mondros Mütarekesi ve onun haksız uygulamalarına karşı kurulmuş olmakla birlikte, aynı zamanda ilk müdafaa-i hukuk cemiyeti olma özelliğini de taşımakta idi. Şuranın gayesi, askeri ve milli bir teşkilat oluşturarak bölgeyi Ermeni ve Gürcülere kaptırmamaktı. Bu süreçte Wilson İlkelerine de güvenildiğinden en büyük destek kuşkusuz halktan alınmıştı (Dayı, 1997: 91).

Türk kuvvetleri Elviye-i Selâse'yi tahliye ederken, Ermeni ve Gürcü çetelerine karşı koyabilmeleri için Türk-İslam ahaliye silah ve cephane yardımı yaparak teşkilatlanmalarına yardımcı olunmuş; ancak İngilizler Ermeni ve Gürcüler arasındaki çatışmaları tamamen önleyemeyince meydana gelen mücadelelerden olumsuz etkilenen yine Türk-İslam ahali olmuştur. Gürcüler 20 Ocak 1919'da 300 kişilik bir kuvvetle Ardahan'a bağlı Posof'a, ertesi gün de Yuşkamem Köyü'ne bir saldırı düzenlemişler, ancak halkın şiddetli mukavemeti üzerine geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Gürcüler yenilgi ve verdikleri kayıplara rağmen Ardahan'a sahip olma arzusundan hiçbir zaman vazgeçmemişlerdir. Bu nedenle burayı Ermenilere kaptırmamak için onlardan daha önce harekete geçmişlerdir (Sürmeli, 2001: 399).

4. I.ve II. Ardahan Kongreleri

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Enver ve Talat Paşalar İstanbul'dan ayrılmadan önce son bir toplantı yaparak bazı kararlar almışlardı. Bu kararlar, gizli mektuplarla Erzurum, Batum ve Trabzon'a gönderilmişti. 31 Aralık 1918'de Ardahan'a gelen eski ittihatçı Ebulhindili Cafer, Filibeli Hilmi ve Dr. Fuad Beyler, Halid (Karsıalan) Bey ile görüşerek, Enver Paşa ile Dr. Bahattin Şakir'in mektuplarını ona verdiler. Mektupların içeriği, Elviye-i Selâse'de kurulacak geçici yerli hükümet ve işlerle ilgili idi. Bu doğrultuda Ardahan'da bir kongre gerçekleştirilmesi düşünülmüştü (Dayı, 1997: 96).

Bu çerçevede atılan adımlardan birisi de Kars Milli İslam Şurası'nın 14 Kasım 1918'de akdettiği kongre idi. Ahıska ve Ahılkelek'in Gürcülerce işgalinden sonra Batum da İngilizlerce işgal edilince I. Ardahan Kongresi için çalışmalar başlamış, Erzurum ve Sivas Kongrelerine örnek teşkil etmiştir. Kongre 3-5 Ocak 1919'da III. Tümen Kumandanı Halid (Karsıalan) Bey başkanlığında ve Cafer (Erçikan), Dr. Hakkı Cenap, Dr. Fuat Sabit, Dr. Abidin (Ağacıkolu), Filibeli Hilmi, Arif Bey, Rasim (Acar), Cafer (Ebulhindili Cafer) Beylerin katılımıyla Rasim Bey'in konağında toplanmıştır. Bunlar Ardahan ve çevresinde meydana gelebilecek oldubittilere karşı kesinlikle direnme kararında olan kişilerdi. Yapılan kongre sonucu birtakım kararlar almışlardı.

Bunlar: 1- Mondros'ta dikte ettirilen kararlara uyulmamalıdır. 2- Eldeki silahları teslim etmemek, hatta yeniden silahlanmaya gitmek lazımdır. 3- Ahıska, Ahılkelek ve Elviye-i Selâse kesinlikle terk edilmemelidir. Boğazlar, limanlar ve demiryolları düşman kontrolüne bırakılmamalıdır. 4- Vakit kaybetmeden Milli Şura hükümeti ile temas kurulmalı ve II. Ardahan Kongresi toplanmalıdır, şeklindeydi (Özkan, 2015: 147-148; Konukçu, 1999: 237-238; Ardahan Valiliği, 2002: 27-28).

Bu kararların alınmasının ardından daha geniş bir katılımıla 7-9 Ocak 1919'da II. Ardahan Kongresi toplanmıştır. Başta, Şura Hükümeti Cumhurbaşkanı Cihangirzade İbrahim Bey'in yanı sıra Ahıska, Çıldır, Oltu, Kars, Ahılkelek, Kağızman ve Şüregel'den davetliler de kongreye gelmişlerdi. Burada da birinci kongredeki benzer bazı kararlar alınmış olup birinci kongrenin kararlarını destekleyici ve daha geniş mahiyettedir. Bu kararlar şöyledir:

1. Geçici Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti kurulmalıdır ve bunun için de Kars'ta büyük bir kongrenin toplanması sağlanmalıdır.

2. Ordudaki silahlar halka dağıtılmalıdır. Gürcü ve Ermeniler memleket içerisine sokulmamalıdır. Trabzon'da İstikbâl, İkbal, Batum'da Sada-yı Millet ve Erzurum'da Albayrak gibi yayınlar çıkarılmalıdır.

3. III. Tümen 1914 sınırları gerisine çekilecek, Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti'ne her türlü önderlik Halid Bey tarafından yapılacaktır (Özkan, 2015: 149-150; Konukçu, 1999: 238-240; Ardahan Valiliği, 2002: 29).

Birinci ve İkinci Ardahan Kongrelerinden sonra alınan kararların Elviye-i Selâse dâhilinde hiçbir taviz vermeksizin uygulanmasına geçilmiştir. Elviye-i Selâse'de başlayan milli teşkilatlanma, önce milli şuranın kurulmasına, ardından Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti olmasına uzanan gelişmeleri sağlamıştır. Ayrıca bu hükümet kuvvetlerinin Ermeni ve Gürcülere karşı koyması da hem bu bölgeyi hem de Erzurum'u korumuş ve Erzurum'da milli teşkilatlanmaya öncülük etmiştir (Dayı, 1997: 99).

Ardahan üzerinde yaşanan tüm bu hâkimiyet mücadeleleri vilayetin jeopolitik konumundan kaynaklanmaktadır. Çünkü Ardahan, özellikle denize çıkış yolunda önemli bir kavşak olması bakımından Ermenistan için büyük öneme sahipti. Ayrıca Trabzon ve Batum gibi Ermenistan'ı Karadeniz'e bağlayan bütün yollar açısından Ardahan adeta baş geçit önemini taşıyordu. Bu nedenle Gürcistan, Ermenistan'ın denize çıkışını önlemek ve onu geçiş bağımlılığı altında tutabilmek için buraya sahip olmak istemekteydi (Torosyan, 2017: 72). Gürcüler, 1877 sınırına kadar ki eski Rusya arazisine dâhil yerleri ele geçirme hedefi gütmekteydi. Bu nedenle Ardahan'a da hâkim olmak istemişlerse de yalnızca Kura Nehri'nin kuzey kısmını alabileceklerdir (Tih, 1995: 84-85).

Osmanlı Devleti Elviye-i Selâse'yi boşaltınca, Wilson Prensipleri açısından nüfuslarını fazla göstermek isteyen Ermeniler yeniden etnik temizliğe başladılar. Bütün Güney Kafkasya'nın tarihi olarak kendilerine ait olduğunu iddia ediyorlardı. Ancak onlardan daha erken harekete geçen

Gürcüler burayı 20 Nisan 1919'da işgal ettiler. Aynı anda harekete geçen Ermeni çeteleri de yörede savunmasız olan çok sayıda Türk'ü katlettiler (Ardahan Valiliği, 2002: 27). Gürcüler de hâkimiyetlerini kabul ettirebilmek için Müslümanları insafsızca katletmekten geri kalmamışlardır (Kırzioğlu, 1970: 75).

Mütarekeden sonra Osmanlı'nın bölgedeki varlığı hukuken sona erdiğinden, bölgeyi Ermenistan'a dâhil etme çabaları başlamıştı. Türk halkı ise Wilson ilkeleri doğrultusunda oluşacak fiili bir durumu engellemek amacıyla Kars, Ardahan, Batum, Oltu ve Doğubayezit'i içine alacak bağımsız bir Türk devleti kurma çabalarının içerisinde girdi. Kars Milli İslam Şurası daha sonra çalışmalarını hızlandırarak 18 Ocak 1919'da Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi adını aldı. İngilizler tarafından 19 Nisan 1919'da son verilen bu hükümetin ileri gelenleri Malta'ya sürgüne yollandı. Ardahan'da ise Ardahan Milli İslam Şurası kurulmuş olup, İngilizlerin akabinde 26 Nisan 1919'da bu şuraya Gürcüler tarafından son verilecekti (Ardahan Valiliği, 2002: 27).

Gürcüler önce Posof'u, ardından İngilizlerin onaylamamasına rağmen 20 Nisan 1919'da Ardahan'ı işgal ederek Merdenek'e kadar olan bölgeyi kontrol altına almışlardır. Hatta bu işgal sırasında son derece büyük rakamlarla izah edilebilecek zarar ve ziyana da sebep olmuşlardır. Gürcü Başbakanı Jordanya, Batum'da bulunan İngiliz Generali Norton Cory ile 27 Mayıs 1919'da yaptığı görüşmede, Ardahan'ın kendisi ve Kür Nehri dolaylarını istediklerini belirterek bu bölgeyi İngiliz Generali Thomson'un mektubuna uygun olarak işgal ettiklerini ifade etmiştir. Yani Gürcüler, Ermenilerin de bu bölgede hak iddia ettiklerini bildiği için buranın Ermenilere verilmesinin önüne geçebilmek amacıyla onlardan önce harekete geçerek, Türk-İslam halkı katletmek pahasına gayelerine ulaşmışlardı (Konukçu, 1999: 244-247). Ardahan'da meydana getirilen şurayı dağıtarak 1000 kadar insanı katlettiler. Bu sırada İngilizler de Kars'a girerek 13 Nisan 1919'da Milli Şura Hükümetine son vermişlerdi. İngilizlerin davetiyle Kura Irmağı'nın sol tarafını Gürcüler işgal etmiş, sağ tarafı ise Ermenilere verilmiş, yöre halkı ise arada kalmıştı (Ardahan Valiliği, 2002: 29).

İngilizler Cenub-i Garbî Kafkas Hükümeti topraklarını böylelikle Gürcülere peşkeş çekmişlerdi. Yani Kars, Ardahan ve güney kısımlarını Ermenilere, kuzey kısımlarını ise Gürcülere vermişler, Oltu da Ermeni sınırlarına dâhil edilmişti. İngiliz subayları, Oltu Şura Hükümeti yetkilileri ile görüşerek buraların Ermenilere verileceğini bildiriyorlardı. Ermeniler Oltu'da bir hükümet teşkiline cüret etmenin yanı sıra yayınladıkları beyannamelerle Türk halkını yıldırarak umutsuzluğa düşürmeyi de denemişlerdi. Bardız Müfrezesi Kumandanı Framyan 9 Haziran 1919'da Bardız halkına yayınladığı beyannamede Oltu Milis Kumandanı Eyüp Paşa ve adamlarının teslimi ile Ermeni hükümeti ordusuna karşı koymadan tüm silahların teslimini istemişti. Oltu Şura Hükümeti tarafından ise 20 Haziran

1919'da Framyan'a verilen yazılı cevapta, "Varlığından bile henüz şüphe edilen bir milletin, kendine millet süsü vererek; mil-i sâirenin himâye ve siyasetine koşmak biraz mevsimsizdir zannederiz. Öz Türk babalarımız mübarek yadigârı olan yurdumuzda, Ermeni baykuşu ötmez. Biz, buraların Ermenistan olduğunu bilmiyoruz ve hiçbirimiz, Ermeni boyunduruğu altına girmeye tahammül edemeyiz. Hükümet-i İtilafiye, buraların Ermeni hükümetine ait olduğuna dair bir tebligatta bulunmamıştır" denilmiştir (Dayı, 1997: 234-236).

5. Ardahan'ın İşgalden Kurtuluşu

Erzurum Kongresi'nden sonra Temsil Heyeti, Büyük Millet Meclisi'ne dönüşünceye kadar Elviye-i Selâse meselesi ile yakından ilgilenmişti. Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920'de BMM'de yaptığı konuşmada, Türk milletinin kendisine yeni bir hudut çizdiğinden bahisle bu hududun 30 Ekim 1918'deki hudut olduğunu söylemiş ve şark kısmına Elviye-i Selâse'nin de dâhil olduğunu söylemiştir (Dayı, 1997: 161-163).

Ankara hükümeti, Ermenistan'ı İtilaf Devletleri'nin emellerine alet olmayacak bir duruma getirmek için onun üzerine bir ileri harekât düzenlemeyi amaçlamaktaydı. Bu nedenle Mustafa Kemal Paşa 20 Haziran 1920'de Çiçerin'e bir telgraf göndermiş, Ermenilerin Elviye-i Selâse'de Türk İslam halka karşı katliamlar yaptığının bahsederek bu duruma son vermek için Ermeniler üzerine bir taarruz yapmayı düşündüklerini, ancak Çiçerin'in önerisiyle Ermenilerin bu tür hareketlerden vazgeçebilecekleri umuduyla söz konusu taarruzu bir süre ertelediklerini bildirmiştir (Sonyel, 1977: 664).

Bu dönemde, Büyük Millet Meclisi Hükümeti Sovyet Rusya ile yoğun diplomatik ilişkiler içerisinde olmuştur. Fakat Ermeni sorunu, Türk-Rus dostluk görüşmelerinin bir süre kesintiye uğramasına neden olmuştur. Bu nedenle Ankara hükümetinin Ermenistan'a, Türk halka karşı girişilen katliamdan dolayı zaten var olan düşmanlık hissi daha da artmıştır. Buna karşı Erivan'da bulunan Taşnak yönetimi bu duyguları her fırsatta daha da kamçulamaktaydı. Mesela Ermeniler, Türklere ait olan doğu illerine göz dikmenin yanı sıra, Kafkaslarda Türkiye ve Rusya'nın bağlantı kurmasını engelleyerek Rusya'dan Anadolu'ya yardım gelmesine engel oluyordu. Pontus Rumları ve İtilaf Devletleri ile birlikte Türklere aleyhine faaliyetlerde bulunuyorlardı. 1920 yılı başlarında Kilikya'da Türklere karşı bir intikam savaşı başlatan Ermeniler, daha sonra kendi sınırlarına yakın yerlerde yaşayan Türklere karşı bir baskı politikası izlemeye başlamışlardı. Bu dönemde Erivan yönetimi tamamen Taşnak Sütium Derneği'nin üyelerinden oluşmaktaydı. Bu örgütün başlıca amacı, Erivan'dan Akdeniz'e kadar uzanacak olan büyük bir Ermenistan kurma hayalidir. Onların bu amaçlarını iyi bilen Ankara hükümeti yöneticileri, Sevr Antlaşması'na karşı çıkarak, Yeni Türk Devletini tanımalarını, Türk İslam halka karşı yaptıkları katliamlara son vermelerini sağlamak için Erivan yönetimini bir an önce ortadan kaldırmak veya ezmek amacını güdüyorlardı. Bunun için Meclis'ten 4 Haziran 1920'de seferberlik isteyen Kazım Karabekir, bu izni aldıktan üç

gün sonra Erzurum, Erzincan ve Van'da seferberlik ilan etmiştir. Bu arada Ermenilerin Türk İslam ahaliye karşı yaptıkları uygulamalar artık dayanılmaz bir hale gelmişti. Haziranda Oltu'yu işgal eden Ermeniler Türk İslam halka eziyet ederek Ankara hükümetini adeta savaşa kıskırtmaktaydılar. BMM yönetiminin 7 Haziran'da Ermenilere gönderdiği ve Brest-Litovsk ile Batum Antlaşmaları gereğince Oltu'nun boşaltılmasına dair notayı da Ermeniler kesin olarak reddetmişlerdir. Hatta Ermeniler Türkiye'nin doğu illerini istilaya hazırlanmaktaydılar (Sonyel, 1977: 680-684).

1920 yılı sonbaharına gelindiğinde, Ardahan'ın hâkimiyeti konusunda Türk, Ermeni ve Gürcü devletleri arasında yeni gelişmeler meydana gelmiştir. 1920 yılının Eylül ayında, Türk kuvvetleri ile Ermeniler arasındaki mücadelelerin arttığı görülmektedir. Çünkü Kazım Karabekir bölgedeki Türk İslam ahaliyi Ermeni işgalinden kurtarmak için Ermeniler üzerine kapsamlı bir harekâta bulunmak istemiş ancak bu talebi Büyük Millet Meclisi tarafından kabul edilmemişti. Ermenilerin bu tarihlerde Olur'a bir taarruzda buldukları bilindiğinden, buna karşı bir misilleme olarak 13/14 Eylül 1920 tarihinde, IX. Fırka Kumandanı Halid Bey'in kumandasındaki Türk kuvvetleri Bardız Cephesi'nden Oltu Cephesi'ndeki Ermeniler üzerine taarruz ederek onlara önemli ölçüde kayıp verdirmişti (Karabekir, 2009: 6).

20 Eylül 1920'ye gelindiğinde Mustafa Kemal Paşa, Kazım Karabekir'e bir telgraf çekerek harekâta müsaade etmiş ve Türk birliklerinin bulunduğu hattın da Kağızman-Novoselim-Merdenek'e kadar genişletilmesini emretmiştir. Ayrıca Gürcülerin tarafsızlığını sağlayabilmek için onlarla müzakerelere girişme yetkisini de yine Kazım Karabekir'e vermiştir (Karabekir, 1988: 847). Böylece Türk hükümeti savaş kararı almış olsa da ilk saldırının karşı taraftan gelmesini beklemiştir (Avcı, 1994: 4; Sonyel, 1977: 685).

Ermeniler 24 Eylül'de Bardız'ın kuzey kesimini uçaklarla bombalamak suretiyle bir mukabelede bulunmak istemişlerse de mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Böylece artık Ermenilere karşı bir taarruza karar verilmiştir. 28 Eylül 1920'de gece saat 03:00'da ileri harekâta başlanması planlanmış ve Türk karargâhı Akmezar Tepesi'ne taşınmıştır. Planlanan zamanda harekâta başlanmış ve bir baskın şeklinde hareket eden Türk kuvvetlerinin karşısında Ermeniler hiçbir direniş göstermeden geri çekilince, Horum ve Çambar Dağları, Paldum Geçidi ve Allahuekber Dağları'nın batısında buluna Ermeni mevzileri zapt edilerek bir gün sonra 29 Eylül'de Sarıkamış'a, 30 Eylül'de de Merdenek'e girilmiştir (Karabekir, 2009: 6; Karabekir, 1988: 848; Sonyel, 1977: 685).

Bu sırada Ardahan'da hâkimiyet tesis edebilmek için Ermeni ve Gürcüler kıyasıya bir mücadele halindeydi. Ermeni kaynaklarına göre; Gürcüler, Ermenistan'ın bu sırada güç bir durumda olmasından faydalanarak, hatta Türklerle olan düşmanlıklarına bile son vermeye çalışarak Ardahan'ı ele geçirmeye çalışıyorlardı. Gürcüler 30 Eylül 1920'de,

Çıldır ve Göl bölgelerine kendi valilerini göndermek suretiyle sivil halk üzerindeki otoriteyi Ermenilerin elinden almak için teşebbüslerde bulunmaktaydılar. Ermenilerin Tiflis'te bulunan büyükelçisi Bekzadyan, Gürcistan Dışişleri Bakanı Sabaktatarashvili'ye mevcut durumla ilgili şikâyetle bulunarak Gürcistan hükümetinin Türklerle bağlarını kuvvetlendirdiğini, ayrıca Ermenistan'ın içerisinde bulunduğu zor durumdan faydalandığını ima etmişse de buna karşı reddedici cevaplar almıştı. Ancak tüm bu cevaplar Ermenistan nezdinde inandırıcı bulunmamıştır (Torosyan, 2017: 72-73).

Bunun üzerine Ermenistan Başbakanı Ohanjanyan, Tiflis'te bulunan Büyükelçi Bekzadyan'a talimat vererek, Gürcistan Dışişleri Bakanı Sabaktatarashvili'nin ciddi bir biçimde uyarılarak, ona bu tür eylemlerin kabul edilemez olduğunu ve bunun Ermenilere karşı düşmanca bir tutum olarak kabul edildiğini iletmesini istemişti. Ermenistan Başbakanı Ohanjanyan ayrıca, Gürcistan tarafından Ardahan'a gönderilen idarecilerin derhal vilayetten ayrılmasının talep edilmesini ve Ardahan ilinin Kura sağ sınırının Gürcüler tarafından hiçbir şekilde ihlal edilmemesinin gerektiği konusunda da kesin bir ikazda bulunulması direktifini vermişti (Torosyan, 2017: 73).

Ermenilere göre Gürcistan'ın bu tutumu, yakın bir zamanda askeri yöntemlerle Ardahan'ın işgal edilmesine yönelikti. Bu endişeden dolayı Ermenistan Savunma Bakanı R. Ter-Minasyan, Büyükelçi Bekzadyan'a yazdığı bir telgrafta; Gürcülerin Türk saldırılarından memnun olacaklarından şüphelendiklerini, çünkü Türklerin taarruzları karşısında Ardahan'da bulunan Gürcülerin rahatlığını anlamakta zorluk çektiklerini belirtmiştir. R. Ter-Minasyan'a göre Ermeniler, Türklere karşı mücadelelerinde karşılarında Gürcüleri bulabileceklerinden bile korkuyorlardı (Torosyan, 2017: 73).

30 askerden oluşan bir Gürcü birliği 9 Ekim 1920'de Zurzuna'ya girerek Gürcistan bayrağını göndere çekmişti. Bu sırada 8. Gürcü taburu da Ahılkelek'ten Zurzuna'ya doğru hareket etmekteydi. Bütün bu olanlar karşısında Ermenistanlı yöneticiler, Bekzadyan aracılığı ile Gürcistan'a verdikleri nota ile; Gürcülerin Ardahan bölgesini ele geçirmelerini yerel halkın davetine bağladıklarını ifadeyle, Gürcistan hükümetinden askerlerini derhal Ardahan sınırlarından çıkarmasını, aksi takdirde yaşanacak gelişmelerin tüm sorumluluğun kendilerine ait olacağını bildirmişlerdir. Büyükelçi Bekzadyan 13 Ekim 1920'de Gürcistan Dışişleri Bakanı Sabahtashvili ile görüşmüş, Ardahan'ın işgalinden şikâyet ederek şöyle demiştir: *"-Şimdi birliklerimiz bize ait olan Çıldır'ı ve Göl'ü ele geçirmeye gitmek zorunda. Ve eğer burada Gürcü askerleriyle karşılaşarsak, ne yapmalıyız? Dövüşecek miyiz?"* Ermeni kaynaklarına göre; Bekzadyan, kendi topraklarının dokunulmazlığı için amansız düşmana karşı savaşıyor ve dost olan halka karşı böylesine düşmanca hareketlerde bulunarak kendilerine ait olan bölgelerin ele geçirilmesinin kabul edilemez olduğunu kaydetmekteydi.

Ancak Zurzuna'nın Ermeniler tarafından işgalinde beklendiği gibi bir çatışma vuku bulmamış ve Ermeni askerleri 13 Ekim'de bir saldırı gerçekleştirmek suretiyle Gürcü askerlerini tutuklayarak hapsetmiş, hatta atlarına ve silahlarına da el koyarak Gürcü bayrağını indirmişlerdi (Torosyan, 2017: 74).

Gürcistan hükümeti, kendi askerlerinin çekilmesinden sonra Ermenistan ile Gürcistan arasındaki tartışmalı bölgeyi Türklerin ele geçirmemesi yolunda Ermenilerden garanti istiyordu. Ermeniler bu garantiye ilaveten Gürcülere Ahılkelek-Ardahan karayolunu kullanma imkânı sağlama sözü de vermişlerdi (Torosyan, 2017: 75-76). 17 Ekim 1920'de Büyük Türk tarafının aldığı birtakım duyumlara göre Gürcülerin Ardahan'a kuvvet sevkettikleri bildirilmekteydi (Karabekir, 1988: 855).

Gürcistan Dışişleri Bakanı Sabahtarashvili 18 Ekim 1920'de Ermenilere cevap vererek; Ardahan ilinin Çıldır ve Göl bölgelerinin Ermenistan topraklarının bir parçası olarak tanımlanmasına Gürcüler olarak şaşırmadıklarını söylemiştir. Ancak o yerlerde Gürcü askerlerinin bulunmasının Ermeni birlikleri ve idaresi kadar meşru olduğu fikrindeydi. Ayrıca, Çıldır ve Göl bölgelerindeki halk arasından hem Gürcistan hem de Ermeni birliklerinin arkasındaki askeri operasyonları gerçekleştirmek için çeteler oluşturulduğunu ve Gürcistan birliklerinin Ardahan'a girmemeleri durumunda Türklerin bu bölgeyi işgal edeceklerini belirtmiştir (Torosyan, 2017: 76).

Bu sayede Ardahan'a Türklerin girmesi durdurulmuşsa da Ermeniler açısından bu durum Gürcistan hükümetine bu toprakları işgal etmek hakkını kesinlikle vermiyordu. Bekzadyan Ohancanyan'a gönderdiği 23 Ekim 1920 tarihli telgrafında şunları söylemiştir: "*Bugün Sabahtarashvili ile görüştim. Kesin olarak, Ardahan'daki tek amaçlarının şehri korumak ve Türklerin ilerlemesini önlemek olduğunu söyledi. Başka bir amaçtan söz edilemez. Bakan silah vasıtasıyla Ermenilerle herhangi bir anlaşmazlığı çözecek niyetleri olmadığını da iddia etti. Sabahtarashvili'ye göre; Türkler Ardahan'a doğru ilerleyeydi, Gürcüler savaşmak zorunda kalacaktı, çünkü hiçbir şekilde Ermenilere zarar vermek amacıyla Türklerle birlik olamazlarmış. Yenilgimizin yenilgileri olduğunu size anlatmamı söyledi. Ayrıca bizim zaferlerimizi kurtuluşları olarak sabırsızlıkla bekleyeceklermiş...*" Ancak tüm bu sözler Ermeniler tarafından inandırıcı bulunmamıştı. Ermenilere göre; Türkler Ardahan'a girdiğinde Gürcüler onlara karşı savaşmaya hazır olsalardı, Gürcistan hükümetinin ortak tehlikeye karşı Ermenilerle omuz omuza savaşmasına ne engel olmuştu? Ya da neden Gürcüler Ardahan bölgesini işgal ederek Ermeni nüfusunu silahsızlandırmıştı? (Torosyan, 2017: 76-78).

1920 Ekim ayı ortalarında, Gürcistan ile Ermenistan ilişkilerinde bir yumuşama olduğu görülmekteydi. Bu durumun sebebi, Ermenilerin denize ulaşabilmek için bir mahrece geçiş ihtiyacı idi. 25 Ekim 1920'de Tiflis'te Ermeni ve Gürcü heyetleri iki oturum gerçekleştirmiştir. Bunda Ermenilerin en büyük gayesi, Batum'dan bazı önemli malları ihraç etmek için kolaylıklar

elde etmekte. Ancak Gürcistan'dan Ermenistan'a bu konuda gerçek bir yardım olmayacağını anlamışlardı (Torosyan, 2017: 78).

Kazım Karabekir'e bağlı Türk kuvvetleri 26 Ekim 1920'de Kars üzerine yürüyüşe geçmiş, 30 Ekim 1920'de 3 saatlik bir çarpışma sonucunda Ermeniler bozguna uğratılmış ve Kazım Karabekir aynı gün saat 15:30'da karargâhını Kars'a kurmuştur (Karabekir, 1988: 856). Bu durum karşısında Ermeniler, art arda alınan mağlubiyetler ve içinde buldukları zor şartlar nedeniyle Rusya'dan yardım istemişlerdir. Ruslar ise söz konusu yardım talebine karşı Ermenilerden; Sevr Antlaşması'ndan vazgeçmelerini ve Türkiye'ye yardım gönderebilmeleri için Ermen kontrolünde bulunan Şahtahtı-Nahçıvan Demiryolunu geçici bir süre için Ruslara vermelerini ön şart olarak ileri sürmüşlerdir (Avcı, 1994: 5).

Son İngiliz askerlerinin de Batum'dan ayrılmasıyla müttefikler bölgedeki gücünü büyük oranda kaybetmiş, nüfuz ise Bolşevik ve Türklere geçmişti. Bu sırada Türk-Ermeni savaşı devam ediyordu ve Ermeni ordusunun başarısızlıklarına paralel olarak, Gürcistan hükümetinin toprak iddiaları da artıyordu. Kars'ın düşüş haberinin alındığının ertesi gününde, yani 31 Ekim'de, Sabaharashvili Bekzadyan'ı bir görüşmeye davet etmişti. Gürcistan Dışişleri Bakanı, Kars'ın düştüğünü söyledikten sonra "... *Eğer durum buysa, Türklerin Alexandrapol'a (Gümrü) geçmesi de doğaldır, bu durumda ise tarafsız bölge tehlikeye girer, çünkü oradan, Vorontsovka⁷ üzerinden Gürcistan'a geçebilirler ...*" demektedir. Ve bunun olmaması için Sabaharashvili, Ermeni hükümetine neutral bölgeyi işgal etmek için izin verilebileceğini söylemiştir. Ancak, Bekzadyan bu öneriyi reddetmiştir. Çünkü bunu Gürcüler'in Merdenek'teki 3.000 kişilik alaylarını Türkleri geri çevirmek için kullanmak yerine, Ermenilerin güç durumunu fırsat bilmesinin bir kanıtı olarak kabul etmiştir. Gürcü hükümeti, askeri yardım sağlamak yerine, Ermenilerin "kendi hayatları için yaptığı mücadeleyi" sadece izlemekteydi. Ardahan ilçesinde kalmış tek Ermeni askeri birimi Göl'ün güneyinde Sepuhun liderliğindeki Merdenek askeri birliği idi. Bu da 29 Ekim gecesi, yani Kars savaşının arefesinde Kars eteklerine geri çekilme emri almıştı (Torosyan, 2017: 79-80).

3 Kasım 1920'de Kars'a gelen 1000 kişilik Samsun Taburu'nu bırakarak Gümrü üzerine ilerlemeye başlayan Türk kuvvetleri, 5 Kasım akşamına kadar Ermeni birliklerini Gümrü'nün batı sınırlarına kadar tard etmişlerdi. Bunun üzerine Ermeniler 6 Kasım sabahı mütareke istemişler (Sonyel, 1977: 690) ve ertesi gün Gümrü'yü Türklere teslim etmişlerdir. Ancak Türk tarafının mütareke şartlarını ağır bulan Ermenilerin mütareke yapmayı kabul etmeyerek Türk kuvvetlerine taarruz etmeleri üzerine Kazım Karabekir Paşa yeniden harekete geçmiş ve karargâhını 11 Kasım'da Gümrü'ye nakletmiştir. Ermeniler ise 12 Kasım'da Iğdır'ı da boşaltarak Aras'ın kuzeyine çekilmişlerdir. 14 Kasım'da Türk taarruzunun yeniden başlaması üzerine Ermeniler önemli miktarda kayıp verince, daha önce

⁷ *Vorontsovka*: Ahılkelek'in güneyinde, Gümrü ile Karaklis'in arasında yer alır.

reddettikleri mütareke şartlarını kabul etmek zorunda kalmışlardır. 17 Kasım günü saat 17:00'da Kazım Karabekir'in karargahını Ermeni Dahiliye Nazırı ve bir kurmay yüzbaşı ziyaret ederek, mütareke şartlarını kabul ettiklerini bildirmişlerdir. 25 Kasım 1920'de Ermeni Hatisyan heyeti ile müzakereler başlamış ve 3 Aralık 1920'de Gümrü Antlaşması imzalanmıştır. Böylelikle Kazım Karabekir'in deyimiyile "Büyük Erenistan hülyası mezara gömülmüştür." (Karabekir, 1988: 858-863).

Kars'ın düşüşünden sonra Türkler Gümrü'ye doğru ilerlemekte olduğundan, Kars'taki cephede bulunan tüm Ermeni kuvvetleri Gümrü eteklerinde yoğunlaşmıştı. Türkler bu sırada Ardahan'a gitmemişler, bölgeyi Gürcistan askerleri ve yönetimi sahiplenmişti. Türk-Ermeni savaşı, ülkenin Sovyetleştirilmesine yol açan Ermenistan'ın yenilgisiyle sona ermişti. Ermeni tarihçilere göre; Türkler, Ermenistan ile ilgili sorunları çözdükten sonra silahlarını Gürcistan'a yöneltmişti. Gürcistan'dan derhal güçlerini Ardahan bölgesinden çekmesini istemişlerdir. Bu süreçte Ruslar da Ardahan'ın alınmasında Türklere destek vermişlerdir (Torosyan, 2017: 80). Türkiye'nin Gürcistan ve İtilaf Devletleri ile anlaşmasından korkan Sovyet Rusya, 14 Şubat 1921'de Gürcistan'a taarruz etmiştir. 15 Şubat'ta Rus-Gürcü çarpışmaları başlamış ve Borçalı Bölgesi'nin bir kısmı Rus ve Ermeni Bolşevikleri tarafından işgal edilmişti (Dayı, 1997: 270). Rus-Gürcü savaşı Ardahan ve Artvin'in alınması için Ankara Hükümetine fevkalade bir fırsat vermiştir.

Büyük Millet Meclisi 22 Şubat 1921 oturumunda Artvin ve Ardahan'ın da alınmasını kararlaştırdı. Hariciye Vekâleti tarafından Gürcülere nota verilerek Ardahan'ın kayıtsız şartsız teslimi istendi. Gürcüler bu notaya cevap vermeyince 22/23 Şubat'ta ikinci bir nota daha verilmiştir. Bu ikinci notada bölgenin tarihinden, Türk varlığından ve haksız işgalinden bahisle Türklere iadesi istenmiştir. 23 Şubat 1921 sabahı Gürcü Elçisi Mdivani, Türk notasının kabul edildiğini bildirdi. Aynı gün Gürcüler Ardahan'ı boşalttılar ve Yüzbaşı Osman Bey'in kumandasındaki Türk birlikleri şehre girdi (Ardahan Valiliği, 2002: 30; Dayı, 1997: 270-273).

Ankara Hükümetiyle Rusya arasında 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması ile Şubat ayındaki Rus-Gürcü savaşı sırasında Türk kuvvetlerinin eline geçen bölgelerin çoğu, doğal olarak Ardahan da Türkiye'ye bırakılmıştı (Andersen, 2017: 19-38). Ardahan Gürcülerden alınarak yeniden anavatana katılınca BMM Hükümeti Temsilcisi olan Filibeli Hilmi Bey, İdare-i Mülkiye Amiri olarak hiç vakit kaybetmeden mahalli yönetimi kurmaya başlamıştır. 25 Mart 1921'de karargâhıyla birlikte Ardahan'a gelen II. Fırka Kumandanlığı da bu duruma yardımcı olmakta idi. Ancak Ardahan'da idari, askeri ve adli alandaki memur sayısı son derece yetersizdi. Bu nedenle II. Fırka, her türlü hükümet görevini yerine getirmek ve adil bir idare kurmak için gece-gündüz demeden hatta tatil günlerinde bile çalışmaktaydı. Şehrin mahalli teşkilatlanması hususunda yaşanan zorluklardan biri de sınırın diğer tarafında kalan yerlerdeki siyasi

belirsizliğin halen devam etmesi, propagandaların Ardahan'da da etkilerinin görülmesi ve bu nedenle askeri hassasiyetin giderek artması idi (Sürmeli, 2007: 54-56).

Ermeni tarihçilerine göre; Kars ve Ardahan'ı Türklere kolayca Ruslar teslim etmişlerdir ve bu durumu Sovyet Rusya'nın dış politikadaki güç durumundan kaynaklandığını ileri sürerek açıklamışlardır. Türkiye ile Rusya ilişkilerinde Ardahan konusuna son kez 1945 yılında Potsdam konferansında değinilmiştir. Türk tarafının Sovyet Rusya ile bir ittifak kurma çabasına cevaben, Rus heyeti ön şart olarak: Ermenistan ve Gürcistan'dan ele geçirilen toprakları iade etmelerini talep etmişti. Sovyet Rusya Dışişleri Bakanı V. Molotof, 1921'de Sovyet Rusya'nın zayıflığından yararlanan Türklere tarafından, Sovyet Ermenistan'ının bir parçasının koparıldığını ileri sürmüştür. Molotof'a göre; Sovyetler Birliği'ndeki Ermeniler kendilerini incinmiş hissediyorlardı. Sovyet Ermenistanından ve Gürcistan'dan alınmış topraklar Kars, Ardahan ve Artvin bölgeleri idi. Ancak Türkiye'den talep edilen bu bölgelerin paylaşılmasına ilişkin Stalin'in kendi düşüncesi vardı. Stalin'e göre; Kars Sovyet Ermenistanına, Ardahan bölgesi ise Gürcistana dahil edilmeliydi. Çünkü bu bölgeler I. Dünya Savaşı'ndan önce Ermenistan ve Gürcistan'ın bir parçası olmuştu. Stalin'in Ardahan ve Artvin'i Sovyet Gürcistan'ına katmak istemesi, Ermeniler açısından tarihsel gerçekliğe aykırı bulunuyordu. Olayların gidişatı, yıllar boyunca iki komşu ülkenin Ardahan için mücadele etmesine sebep olmuş, fakat sonunda Türkiye'ye katılması sonucunu doğurmuştur (Torosyan, 2017: 80-81).

Sonuç

Türkiye'nin kuzey doğusunda bir sınır vilayeti olan Ardahan'ın, Kafkaslar'ın Karadeniz'e çıkış bölgesindeki önemli bir kavşak noktası olmasından dolayı, önemini tarih boyunca muhafaza ettiği görülmektedir. Bu nedenle Ardahan Milat öncesi dönemlerden itibaren farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Buradaki Türk varlığının henüz M.Ö. 2. binde Saka-İskit göçleri ile başladığı, Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devletlerinin tarih sahnesine çıkması ile yoğun Türkmen göçlerine maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Türklerin Ardahan ve çevresine yerleştiği dönemlerde burada meskûn Ermeni ve Gürcü halklar olmasına rağmen, bu unsurlar siyasi bir otorite oluşturamamışlardır.

XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmesi ile sakin bir hayat geçiren Ardahan'ın bu huzurlu dönemi, 1800 yılında Rusya ile Osmanlı Devleti'nin sınır komşusu olmasıyla sona ermiştir. 1829, 1855 ve 1877 yıllarında kısa süre Rus işgaline maruz kalmış, ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden itibaren savaş tazminatı olarak Rus idaresine geçmiştir. İşgal döneminde Ardahan'a bilinçli olarak Ermenilerin yerleştirildiği görülmektedir. Bu Ermeniler, yerli Türk-İslam ahaliye karşı akıl almaz katliamlara girişmiş, özellikle Birinci Dünya Savaşı ve sonrası dönemde bu faaliyetlerine hız vermişlerdir. 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanması ile Osmanlı Devleti Elviye-i Selâse'yi boşaltmak zorunda

kalınca, Ardahan ve çevresi gayr-i Türk unsurların mücadele merkezi olmuştur. Çünkü Ardahan'a sahip olacak olan güç, diğer ülkenin Karadeniz'e çıkış yolunu kapayacağından, konumu nedeniyle Ermeni ve Gürcüler daima buraya sahip olmak istemişlerdir. Bu iki ülkenin Ardahan için giriştikleri amansız mücadelelerin, İngiltere ve Almanya gibi büyük güçlerin Kafkaslara müdahalesine sebep olacak kadar önem arz ettiği görülmektedir. Bu mücadelelerden olumsuz etkilenen yegâne unsur da Türk-İslam halk olmuştur. Ancak Anadolu'da başlayan Millî Mücadele hareketi başarıyla sonuçlandığından, Ardahan da yeniden Türk idaresine geçmiştir.

Konu ile ilgili olarak Ermeni ve Gürcü tarihçilerin yaptığı akademik çalışmalar incelendiğinde, Ardahan'ı tarihi bakımdan kendilerine mâl etme çabası içerisinde oldukları görülmektedir. Ardahan'ı kaybeden taraf, işgal eden devleti, kendi topraklarına haksız yere sahip olmakla suçlamaktadır. Ve bunu yaparken, bölgenin tarihi hakkında ileri sürdükleri tezler de temelsiz ve asılsızdır. Özellikle Ardahan'da yüzyıllardan beri yaşayan Türk-İslam ahaliyi adeta yok saymaktadırlar. Kendi kaynaklarında belirttikleri nüfus oranları da son derece tutarsız ve akıl dışıdır. Şehrin, neticede Türk hâkimiyetine girmesi noktasında da özellikle Ermeniler, bu duruma sebep olduğu için Rusya'yı suçlamaktan çekinmemişlerdir.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- ANDERSEN, Andrew (2017). "The Shrinking of Georgian Ethno-Cultural Territory During The Last 200 Years: Reasons, Consequences and Possible Ways of Prevention", *Fondements Historiques Et Anceages Culturels Des Langues*, Ontario/Canada: 19-38.
- Ardahan Kalesi'nin düşmana tesliminden dolayı haklarında ikâme-i davâ olunup, Anadolu Divân-i Harbi tarafından istintâk ve muhâkemeleri icrâ kılınan ümerâ ve zâbitânın derece-i töhmet ve mahkûmiyetlerini mübeyyen tertîb olan mazbatanın suretidir* (1295). İstanbul: Ceride-i Askeriye Matbaası.
- AVCI, Cemal (1994). "Millî Mücadele Döneminde Türk-Ermen ve Gürcü İlişkileri". *Atatürk Yolu*, IV/13, s. 1-10.
- Berlin Konferansı Protokollerinin Tercümesidir* (1298). İstanbul: Matbaa-yı Âmire.
- BİLGİN, Mehmet (2015). *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Sol Kanat Muharebeleri (1914-1915)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ÇAKMAK, Mareşal Fevzi (2005). *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı (1935 Yılında Harp Akademisinde Verilen Konferanslar)*. Ankara: Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları.
- DAYI, S. Esin (1997). *Elviye-i Selâse'de Millî Teşkilâtlanma*. Erzurum: Kültür ve Eğitim Vakfı Yayınları.
- ERİM, Nihat (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri-I*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- KARABEKİR, Kâzım (1988). *İstiklâl Harbimiz*. İstanbul: Merk Yayıncılık.

- KARABEKİR, Kâzım (2009). *Günlükler (1906-1948), I-II*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1953). *Kars Tarihi-I*. İstanbul: İşıl Matbaası.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1970). *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)*. Ankara: Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (1992). *Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar. İlk Kıpçaklar (M. Ö VIII.-M. S VU. yy) ve Son Kıpçaklar (1118, 1195) ile Ortodoks-Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267-1578), (Ahıska/Çıldır Eyaleti Tarihi'nden)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin (2008). "Ahıska, Ardahan, Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükümeti I (1268-1578)". *Bizim Ahıska*, S. 10, s. 12-17.
- KONUĞU, Enver (1999). *Ardahan Tarihi*. Ankara: Ardahan Valiliği Kültür Yayınları.
- KURAT, Akdes Nimet (1990). *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- MAMATSASHVİLİ, Gocha (2012). "Georgian-Armenian Relations in 1918-1920 and Georgia's Constituent Assembly", *Bulletin of the Georgian National Academy of Sciences*, Vol. 6, No. 1: 158-164.
- Mehmet Arif Bey. *Başımıza Gelenler-I*. (Hzl. M. Ertuğrul Düzdağ).
- ÖZKAN, İbrahim (2015). *Deli Halid Paşa Unutulan Yıllar Unutturulan Kahraman*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- RAWLİNSON, Yarbay Alfred (2016). *Ortadoğu Hatıraları 1918-1922*. (Çev.: Cengiz İ. Çay), İstanbul: T&K Yayınları.
- SARI, Mustafa (2015). "Ahıska'da Son Osmanlı İdaresi (1918)". *Journal of Black Sea Studies*, 12 (46), s. 153-179.
- Serhat Şehri Ardahan* (2002). Ankara: Ardahan Valiliği Yayınları.
- SONYEL, Salahi R (1977). "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Doğu Siyasamız". *Belleten*, XLI/164, s. 657-731.
- SÜRMEİLİ, Serpil (2001). *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*. Ankara: ATAM Yayınları.
- SÜRMEİLİ, Serpil, "Batum Milletvekili Ahmed Fevzi (Erdem) ve Şavşat Olayı". *Atatürk Dergisi*, V/3, s. 53-77.
- ŞENGELİYA, N. N (2007). "XI-XIII. Yüzyıl Gürcü Tarihçilerine Göre Selçuklular", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2: 227-240.
- TELLİOĞLU, İbrahim (2014). "Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi". *Tarihte Türkler ve Ermeniler-II*, s. 107-136, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TOROSYAN, S. A (2017). "The Question of Ardahan in Armenia-Georgian Relations Autumn of 1920", *Herald of the Social Sciences*, No. 1, Yerevan: 72-83.
- Türk İstiklâl Harbi, III, Doğu Cephesi (1919-1921)* (1995). Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları.
- ZEYREK, Yunus (2016). "Elviye-i Selâse'nin Son Yılları I, Doksanüç Harbi ve Esaret Yılları", *Bizim Ahıska*, S. 16, s. 12-17.
- Ermeni Sovyet Ansiklopedisi-II*. (1976). Erivan.

Arşiv Kaynakları

Arşiv-1: BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), DH. ŞFR. 153. 64. 0., R. 27.11.1307, s. 1.